

ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ ДО АНАЛІЗУ ПОЗАСЮЖЕТНИХ ЕЛЕМЕНТІВ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Постановка проблеми у загальному вигляді... Проблема вдосконалення процесу літературного розвитку школярів досі залишається актуальною. Методичне сьогодення одним із основних напрямів модернізації освіти визнає компетентнісний підхід. Успішно виконати завдання літературного розвитку школярів зможе такий учитель, який компетентний у галузі літературознавства, педагогіки та методики навчання дисципліни, володіє необхідними знаннями, уміннями й навичками. Важливість вироблення таких професійних і особистісних рис аргументує необхідність формування літературознавчої компетенції вчителів загальноосвітніх шкіл, які, у свою чергу, формуватимуть літературознавчу компетенцію в учнів. Найбільш недослідженими на сучасному етапі залишаються формальні складники художнього твору, зокрема й позасюжетні елементи, хоча знання й уміння аналізувати ці компоненти у процесі формування літературної компетентності старшокласників є надзвичайно вагомими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми...

Вирішенню проблеми підготовки вчителів української літератури до формування фахової компетентності сприяють теоретико-методологічні положення праць Л.Базиль, Ф.Асанової, О.Семенов, А.Ситченка та ін.

Формулювання цілей статті... Мета статті – акцентувати науковців і вчителів-практиків на доцільності теоретичного та практичного дослідження позасюжетних елементів прозового твору у процесі формування літературної компетентності старшокласників. Завдання представленої розвідки – допомогти вчителю організувати роботу учнів над позасюжетними елементами, спрямовану на підвищення рівня літературної компетентності школярів.

Виклад основного матеріалу дослідження... Слід відзначити, що на кожному віковому етапі рівень готовності учнів до формування певних видів компетенцій залежать від показників розвитку особистості. За спостереженнями методистів (Т.Бугайко, Ф.Бугайко, С.Пультер, А.Лісовський, Н.Волошина, Є.Пасічник, Т.Дятленко), педагогів і психологів (І. Синиця, І. Кон, Л. Рожина) для молодшого підліткового віку на першому плані не ідейно-тематичне сприйняття художнього твору, а наївно-реалістичне. Це пояснюється тим, що найважливішим психологічним фактом особистісного розвитку дітей цієї вікової категорії вчені (В.Давидов, Д.Ельконін, К.Поліванова, Л.Обухова та ін.) називають пізнавальні потреби. Оскільки учні вважають чи не єдиним джерелом інформації сюжет твору, то з погляду інформативності школярі не розуміють зображувальних та виражальних функцій саме позасюжетних елементів. Учні “не бачать нерозривного взаємозв'язку всіх компонентів художнього твору як цілісної художньої структури” [5, с. 59], а тому характер читацької діяльності цієї вікової категорії полягає в захопленні основним розвитком подій, вчинками героїв, зацікавленості предметним змістом твору. Унаслідок такого прочитання позасюжетні елементи переважно опускаються. Ці складники композиції художнього твору залишаються поза увагою, учні вважають їх неважливими, а то і зайвими. Це пояснюється ще й тим, що в учнів середніх класів відсутнє контекстне сприйняття твору, відображена через позасюжетні елементи авторська оцінка дійсності найчастіше залишається непоміченою. Хоча ця особливість є закономірним етапом вікового та літературного розвитку школярів, але “з поля зору випадає багато істотних моментів, важливих для осмислення твору в єдності змісту і форми, – пейзажі, портрети, ліричні відступи, вставні епізоди тощо” [5, с. 60].

Старший підлітковий вік вважається сенситивним періодом із погляду літературного розвитку, і педагог повинен цим скористатися. Від нього залежить базова літературна освіта школярів, основа для подальшого поглиблення знань та удосконалення інтерпретаційних можливостей у старших класах. Хоча “учні середніх класів часткові поняття – назва твору, герої, пейзаж тощо – починають усвідомлювати як компоненти композиції” [4, с. 263], однак у підлітків процес аналітико-синтетичної роботи над твором ще недостатньо досконалий. Тому недоліком цього віку в засвоєнні твору залишається відношення до позасюжетних елементів. Завдання вчителя – акцентувати школярів на поліфункціональності цих компонентів для вираження прогнозованого автором змісту.

На думку дослідників, найбільш сприятливий період із погляду естетичного підходу до всебічного аналізу мистецьких явищ припадає на старші класи. Учителю необхідно пам'ятати, що перехід на якісно новий рівень інтелектуального, психологічного, літературного розвитку школярів характеризується більш високим рівнем читацької компетенції, увагою до художньої форми, інтересом до автора та прагненням розкрити підтекстову інформацію. Під впливом цього формуються вміння вирізняти з-поміж інших елементів позасюжетні, бачити їхню цінність для художнього твору. Старшокласники цікавляться не лише розвитком сюжету, а й композиційним втіленням змісту, довершеністю художньої форми, сприймають позасюжетні елементи як функціонально насичені компоненти внутрішньої організації художнього твору. Слід зазначити, що саме у старших класах

учителю потрібно наголошувати учням на взаємозв'язку сюжету із позасюжетними елементами, "важливо підкреслити, що автор не просто змальовує якісь картини, а хоче прямо чи безпосередньо викласти свою позицію щодо зображуваного" [7, с. 66]. Під час підготовки теоретичного і художнього матеріалу для вивчення позасюжетних елементів педагога повинні знати, що для його сприйняття необхідні спеціальні знання, читацькі вміння, літературні здібності.

Слід відзначити, що в галузі літературознавства вже досить давно використовується системний підхід до аналізу художнього твору та його компонентів. Методичне сьогодні також переконливо доводить, що "доречно говорити про системний аналіз твору як сукупності образних складників у їх структурних взаємозв'язках" [8, с. 95]. Такий комплексний підхід до роботи над художнім матеріалом визначає доцільність упровадження індуктивного та дедуктивного методів навчання. Керуючись індуктивним методом навчання літератури, що переважно поширений в основній школі, учитель спрямовує пізнавальну діяльність учнів на засвоєння теоретичних положень про позасюжетні елементи, знаходження їх у тексті, а потім на визначення їх композиційної, ідейно-художньої та естетичної ролі. Як відомо, у старших класах доцільно використовувати дедуктивний метод. Шлях дослідження художнього матеріалу цим методом веде від визначення ідейно-художньої функції твору, особливостей його композиції, до пошуку аргументів у тексті, що визначають, підтверджують вагому роль позасюжетних елементів у вираженні авторської думки, допомагають глибше проникнути у взаємини змісту та форми твору.

У процесі осмислення художнього матеріалу за означеним системним принципом необхідно враховувати взаємозалежність аналізу й синтезу. Домінувальним на цьому етапі є поняття синтезу, адже "...зрозуміти ціле за певним фрагментом важче, ніж фрагмент у контексті цілого" [1, с. 32]. Спираючись на такий підхід, перед аналізом позасюжетних елементів необхідно спрямувати дослідження твору як систему "смыслозначущих елементів" (вислів О.Галича). Літературний аналіз твору передбачає мисленнєве членування твору на частини, визначення їхньої ролі в загальній структурі твору, встановлення взаємозв'язку з іншими його частинами [3, с. 14]. Не зважаючи на те, що вектор дослідження художнього твору за різними підходами фахівців змінюється від загального до конкретного і від конкретного до загального, спільним залишається результат: визначення унікальних особливостей окремих елементів в ієрархічній системі художнього цілого.

На основі попередньо означених підходів до організації та проведення педагогічного процесу, який у методичному сьогодні набирає ознак технологізованого навчання, робота над позасюжетними елементами повинна здійснюватися поетапно, з урахуванням вимог системності та цілісності сприйняття твору.

Очевидним є те, що передумовою ефективності представленого аналізу є врахування цілісного підходу до вивчення художніх творів. Оскільки фрагментарне сприйняття тексту "не дає повного уявлення про твір як цілісність, про єдність змісту і форми, а відповідно не може викликати й відповідні емоції та почуття" [2], то визначальною у процесі формування читацької компетенції учнів є увага і до позасюжетних елементів. У процесі укладання шкільних хрестоматій ці елементи або зовсім залишаються поза увагою, або відходять на другий план, основна увага зосереджується на подієвому змісті твору. Саме тому хрестоматійне прочитання творів, де переважно подаються текстові фрагменти із переказами змісту, призводить до поверхового сприйняття змісту, нерозуміння учнями авторської позиції, композиційних особливостей, характерів героїв і навіть ідеї твору. Отже, уже на початкових етапах літературної освіти необхідно акцентувати школярів на позасюжетних елементах у творі.

Системний підхід до вивчення позасюжетних елементів у старших класах передбачає визначення місця цих складників у загальній структурі художнього твору. У ході проведення аналітико-синтетичного дослідження старшокласники роблять висновок, що художній твір є системою систем, зв'язує в єдину цілість усі рівні форми твору та їхні окремі компоненти. Виділення в тексті позасюжетних елементів, розгляд їх самих та відношень між ними підтверджують, що вони є системні за своєю природою художні об'єкти, утворюють окрему мікроструктуру та разом з іншими компонентами складають композицію твору, що в свою чергу підпорядковується системі внутрішньої організації твору. Оскільки досліджувані елементи є значущими складниками макроструктури художнього твору, то застосування принципу системності під час аналізу цих компонентів є доцільним і актуальним для сучасної літературної освіти старшокласників.

Літературознавці (В.П. Кузьмін, Г.Д. Клочек) визнають, що основна проблема дослідження системних об'єктів полягає в тому, щоб виявити детермінанти, які зумовлюють організацію елементів у систему. Тому розуміння учнями цілісності літературного твору багато в чому залежить від "виявлення системних (закономірно діючих) зв'язків між його компонентами" [6, с. 13].

Оскільки літературний розвиток, зокрема розв'язання його завдань, вимагає також певної системи, то вчителю варто запровадити технологізоване навчання і скористатися алгоритмом дослідження позасюжетних елементів. Модель результативного дослідження цих компонентів у старших класах передбачає реалізацію таких етапів керованої учителем аналітичної розумової роботи:

Теоретичний аспект:

• актуалізувати попередньо здобуті знання і дати поглиблене визначення поняттю “позасюжетні елементи”.

- визначити компоненти, що складають систему позасюжетних.
- виявити системні відношення між ними, які вказують на суттєві якості цього поняття.
- встановити особливості зв'язності і функціонування цих елементів в системі.

Практичний аспект:

- прочитати художній твір у повному обсязі;
- визначити основні композиційні елементи твору;
- з'ясувати їхню функцію на рівні змісту і форми твору;
- виявити взаємозв'язок між цими компонентами й автором;
- розкрити авторську проєкцію щодо реалізації власного задуму через позасюжетні елементи;
- окреслити особливості літературного стилю письменника під кутом аналізу позасюжетних елементів.
- схарактеризувати жанрові детермінанти позасюжетних елементів;
- встановити загальні закономірності функціонування позасюжетних елементів у художніх творах;
- визначити суттєві ознаки позасюжетних елементів на практичному рівні;

Реалізації поставлених дидактичних завдань сприяє використання окрім традиційних для уроків літератури словесних і практичних методів навчання літератури, ще й загальнонаукових методів пізнання – індуктивного, дедуктивного, аналітичного та синтетичного, які вимагають компетентного учня-читача, здатного до пошукового, дослідницького характеру діяльності.

Висновки... Оцінка результативності системного підходу до роботи над позасюжетними елементами художнього твору та ефективність вибору методів навчання визначається сформованістю певного рівня опанування старшокласниками цього поняття, як це показано у табл.1.

Таблиця 1

Визначення рівня сформованості умінь старшокласників аналізувати позасюжетні елементи

Рівні	Критерії оцінювання знань та умінь учнів
Початковий	Учень може дати визначення теоретико-літературному поняттю “позасюжетні елементи”; знаходить і відтворює окремі позасюжетні елементи у тексті; упізнає позасюжетні елементи за описом або визначенням; частково визначає роль позасюжетних елементів у творі
Середній	Учень розкриває зміст теоретико-літературного поняття “позасюжетні елементи”, може навести приклади; виявляє позасюжетні елементи поміж змодельованих автором подій в художньому творі; може аргументувати належність окремих компонентів художнього твору до позасюжетних; частково може пояснити доцільність їхнього використання в творі.
Достатній	Учень знає теоретичний матеріал про позасюжетні елементи та вміє застосовувати його під час аналізу прозового твору; стисло окреслює детермінанти, які обумовлюють організацію позасюжетних елементів у систему; встановлює і пояснює зв'язки між літературним стилем письменника й позасюжетними елементами; виявляє уміння досліджувати позасюжетні елементи у процесі різних шляхів аналізу (пообразного, композиційного, проблемно-тематичного, цілісного); аргументує доцільність їхнього використання, підтверджує свої думки цитатами з твору; уміє аналізувати позасюжетні елементи з урахуванням жанрово-стильової манери письма, композиційних особливостей твору.
Високий	Учень досконало й вільно володіє теоретичним матеріалом про позасюжетні елементи та доречно його застосовує у процесі різних видів аналізу; визначає роль позасюжетних елементів у контексті художньо-мистецької вартісності твору загалом та в межах творчості певного письменника; відтворює картини і переживання, описані позасюжетними елементами, аргументує свої думки посиланнями на текст; визначає своєрідність сюжетних і позасюжетних чинників, робить висновки та узагальнення ⁴ уміє продовжити думки автора чи створює власний художній текст із використанням у ньому позасюжетних елементів; розкриває композиційну, ідейно-художню та естетичну роль позасюжетних елементів;

самостійно опрацюює і використовує для аналізу позасюжетних елементів сучасні наукові дослідження; уміє здійснювати власну інтерпретацію.
--

Отже, розглянута модель системного аналізу позасюжетних елементів, що передбачає послідовність виконання запропонованих дидактичних завдань, відповідних методів навчання літератури, сприяє удосконаленню процесу формування літературної компетентності старшокласників та підвищує рівень її сформованості.

Література

1. Ковальчук О. Аналіз творів шкільної програми / О.Г. Ковальчук. – Ніжин : Просвіта, 1996. – 80 с.
2. Концепція літературної освіти : наказ від 26.01.2011 №58 / Міністерство освіти і науки : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.osvita.ua.
3. Марко В. Основи аналізу літературного твору : навч.-метод. посібник для студ. і вчителів / В.П. Марко – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В.Винниченка, 2003. – 32 с.
4. Наукові основи методики літератури : посібник для студ. вузів / [Н.Й. Волошина, О.М. Бандура, О.А. Гальонка та ін.] ; за ред. Н.Й. Волошиної. – К. : Ленвіт, 2002. – 344 с.
5. Пасічник Є. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах : навчальний посібник / Є.А. Пасічник – К. : Ленвіт, 2000. – 383 с.
6. Поетика : наукове видання / за ред. В.С. Брюховецького. – К. : Наукова думка, 1992. – 210 с.
7. Пультер С. Методика викладання української літератури в середній школі : курс лекцій для студентів філологів / С.А. Пультер, А.М. Лісовський. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2004. – 144 с.
8. Ситченко А. Навчально-технологічна концепція літературного аналізу : монографія / А.Л. Ситченко – К. : Ленвіт, 2004. – 304 с.

Анотація

У статті окреслено проблему вивчення позасюжетних елементів художнього твору та запропоновано методичні рекомендації учителям загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій щодо системного аналізу цих складників на уроках української літератури в старших класах.

Аннотация

В статье очерчена проблема изучения позасюжетных элементов художественного произведения и предложены методические рекомендации учителям общеобразовательных школ, лицеев, гимназий для системного анализа этих составляющих на уроках украинской литературы в старших классах.

Summary

The article describes the problem of studying outplot elements of fiction and the author offers the teachers of comprehensive schools, lyceums and gymnasias methodological recommendations concerning a systematic analysis of these components at the lessons of Ukrainian literature in high school.

Ключові слова: літературна компетентність, позасюжетні елементи.

Ключевые слова: литературная компетентность, внесюжетные элементы.

Key words: literary competence, outplot elements.

Подано до редакції 04.04.2013.

Рекомендовано до друку докт.пед.наук, проф.Жилою С.О.

УДК [811.161.2 : 373.5] (043)

© 2013

Мордовцева Н.В.

НАВЧАННЯ УЧНІВ ТЕКСТОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Постановка проблеми у загальному вигляді... На перехідному етапі реформування мовної освіти в сучасній школі одним із найважливіших завдань, визначених чинною програмою з рідної мови, є необхідність вироблення в школярів умінь і навичок комунікативно виправдано користуватися засобами мови в різних життєвих ситуаціях під час сприймання, відтворення й створення висловлювань; ознайомлення учнів з мовною системою як основою для формування мовних, мовленнєвих умінь і навичок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми...

Навчання учнів текстової діяльності має велике соціальне значення в умовах комунікації, оскільки сприяє розвиткові комунікативно-пізнавальних можливостей учнів. К. Ушинський стверджував, що одним із головних завдань навчання рідної мови є розвиток в учнів "дару слова" [13, с. 251]. Традиційним для лінгводидактики питанням є пошук ефективних засобів навчання, що забезпечить формування мовної, мовленнєвої, комунікативної компетентностей учнів. Основним засобом навчання мови вважається текст. Обґрунтування лінгводидактичного потенціалу тексту здійснено в роботах Л. Бондарчук, Л.Варзацької, М.Вашуленка, Н.Грипас, В.Мельничайка та ін. Текст розглядають як висловлене мовленнєве явище, що створюється в процесі комунікації і є продуктом мовленнєвої діяльності. Зазначені погляди знаходять своє відображення в лінгвістичних і